वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् (२)

२६.०७.२०११

- द्रुह जिघांसायाम् ।
- मुह वैचित्त्ये ।
- ष्णुह उद्गिरणे ।
- ष्णिह प्रीतौ ।
- एतेषां धातूनां क्विपि कृते कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वम् ।
- 'द्रुह्' इत्यस्य दादित्वात् नित्यं घत्वे प्राप्ते, अन्येषां नित्यं ढत्वे प्राप्ते,

३२७. वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् (८.२.३३)

- पदद्वयम् । वा, द्रुह-मुह-ष्णुह-ष्णिहाम् ।
- 'झलो झलि' (८.२.२६) इत्यतः 'झलि' इति, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' (८.२.२९) इत्यतः 'अन्ते' इति, 'हो ढः' (८.२.३१) इत्यतः 'हः' इति, 'दादेर्धातोर्घः' इत्यतः 'घः' इति च अनुवर्तते । 'पदस्य' (८.१.१६) इत्यधिक्रियते ।
- एषां हस्य वा घः स्यात् झलि पदान्ते च ।
- पक्षे ढः ।
- ध्रुक् / ध्रुग् / ध्रुट् / ध्रुड् ।
- द्रुहौ, द्रुहः ।

ঌ ध्रुग्भ्याम् / ध्रुड्भ्याम् ।

ঌ ध्रुक्षु / ध्रुट्त्सु / ध्रुट्सु ।

ঌ एवं मुहष्णुहष्णिहाम् ।

- विश्वं वहति
- विश्वं वह् (ण्वि) व् ('वहश्च' - ३.२.६४ - इति ण्विप्रत्ययः)
- विश्वं वाह् व् ('अत उपधायाः' - ७.२.११६ - इति उपधावृद्धिः)
- विश्वं वाह् ('वेरपृक्तस्य' - ६.१.६७ - इति वलोपः)
- विश्व अम् वाह् ('उपपदमतिङ्' - २.२.१९ - इति समासः)
- विश्ववाह् ('सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' - २.४.७१ - इति सुब्लोपः)
- विश्ववाह् ('कृत्तद्धितसमासाश्च' - १.२.४६ - इति प्रातिपदिकसंज्ञा)

- विश्ववाह् (सुँ) स्
- विश्ववाह् ('हल्ङ्याब्भ्यो...' - ६.१.६८ - इति सुलोपः)
- विश्ववाढ् ('हो ढः' - ८.२.३१ - इति ढत्वम्)
- विश्ववाड् ('झलां जशोऽन्ते' - ८.२.३९)
- विश्ववाट् ('वाऽवसाने' - ८.४.५६)

- विश्ववाहौ, विश्ववाहः

- विश्ववाह् (शस्) अस्

३२८. इग्यणः सम्प्रसारणम् (१.१.४५)

- पदत्रयम् । इक्, यणः, सम्प्रसारणम् ।
- संज्ञासूत्रम् ।
- यणः स्थाने प्रयुज्यमानः यः इक् सः संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ।

३२९. वाह ऊठ् (६.४.१३२)

- पदद्वयम् । वाहः, ऊठ् ।
- ‘भस्य’ (६.४.१२९) इत्यधिकारः । ‘वसोः सम्प्रसारणम्’ (६.४.१३१) इत्यतः ‘सम्प्रसारणम्’ इत्यनुवर्तते ।
- भस्य वाहः संप्रसारणम् ऊठ् स्यात् ।

- विश्ववाह् अस् (‘यचि भम्’ - १.४.१८ - इति भसंज्ञा)
- विश्व ऊ आह् अस् (‘वाह ऊठ्’ - ६.४.१३२ - इति वकारस्य ऊठ्)

३३०. संप्रसारणाच्च (६.१.१०८)

- पदद्वयम् । संप्रसारणात्, च ।
- 'इको यणचि' (६.१.७७) इत्यतः अचि इति, 'अमि पूर्वः' (६.१.१०७) इत्यतः 'पूर्वः' इति च अनुवर्तते । 'एकः पूर्वपरयोः' (६.१.८४) इत्यधिक्रियते ।
- संप्रसारणाद् अचि पूर्वरूपम् एकादेशः स्यात् ।

- विश्व ऊ आह् अस्
- विश्व ऊह् अस् ('संप्रसारणाच्च' - ६.१.१०८)
- विश्वौह् अस् ('एत्येधत्यूठ्सु' - ६.१.८९ - इति वृद्धिः)
- विश्वौहः (रुत्व-विसर्गौ)

विश्वौहा विश्ववाड्भ्याम् इत्यादि ।

छन्दस्येव ण्विः इति पक्षे णिजन्ताद् विच् ।

हकारान्तः पुँल्लिङ्गः विश्ववाह्-शब्दः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
	विश्ववाट्/विश्ववाड्	विश्ववाहौ	विश्ववाहः
	हे विश्ववाट्/ हेविश्ववाड्	हे विश्ववाहौ	हे विश्ववाहः
	विश्ववाहम्	विश्ववाहौ	विश्वौहः
	विश्वौहा	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भिः
	विश्वौहे	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
	विश्वौहः	विश्ववाड्भ्याम्	विश्ववाड्भ्यः
	विश्वौहः	विश्वौहोः	विश्वौहाम्
सप्तमीविभक्तिः	विश्वौहि	विश्वौहोः	विश्ववाट्त्सु/विश्ववाट्सु

हलादिषु प्रत्ययेषु ‘हो ढः’ इति ढत्वम् । जश्त्वम्

भसंज्ञायाम् ‘वाह ऊठ्’ इति संप्रसारणम्

सुपि ढत्वजश्त्वयोः कृतयोः वा धुडागमः

- हकारान्तः पुंलिङ्गः 'अनडुह्' शब्दः (अनः = शकटं वहति । वृषभः इत्यर्थः)
- अनडुह् (सुँ) स्

३३१. चतुरनडुहोरामुदात्तः (७.१.९८)

- पदत्रयम् । चतुर्-अनडुहोः, आम्, उदात्तः ।
- 'इतोऽत् सर्वनामस्थाने' (७.१.८६) इत्यतः 'सर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्तते ।
- अनयोः आम् स्यात् सर्वनामस्थाने परे, स च उदात्तः ।

३३२. सावनडुहः (७.१.८२)

- पदद्वयम् । सौ, अनडुहः ।
- 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७.१.८०) इत्यतः 'आत्' इति, 'नुम्' इति च अनुवर्तते ।
- अस्य नुम् स्यात् सौ परे ।
- 'आत्' इत्यधिकाराद् अवर्णात् परोऽयं नुम् ।
- अतः विशेषविहितेनापि नुमा आम् न बाध्यते । [चतुरनडुहोरामुदात्तः (७.१.९८)]
- अमा च नुम् न बाध्यते ।[अम् सम्बुद्धौ (७.१.९९)]

- अनडुह् स्
- अनडु आ ह् स् (‘चतुरनडुहोरामुदात्तः’ - ७.१.९८ - इति अन्त्यादचः परः आमागमः)
- अनड्वाह् स् (‘इको यणचि’ - ६.१.७७)
- अनड्वान् ह् स् (‘सावनडुहः’ - ७.१.८२ - इति आत् परः नुमागमः)
- अनड्वान् ह् (‘हल्ङ्याब्भ्यो…’ - ६.१.६८ - इति सुलोपः)
- अनड्वान् (‘संयोगान्तस्य लोपः’ - ८.२.२३)
- नुम्विधानसामर्थ्यात् ‘वसु-स्रंसु…’ इति दत्वं न ।
- संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् नलोपो न (नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य - ८.२.७)

३३३. अम् सम्बुद्धौ (७.१.९९)

- पदद्वयम् । अम्, सम्बुद्धौ ।
- ‘चतुरनडुहोरामुदात्तः’ (७.१.९८) इत्यतः ‘चतुरनडुहोः’ इत्यनुवर्तते ।
- चतुरनडुहोः अम् स्यात् सम्बुद्धौ ।
- आमः अपवादः ।

- हे अनडुह् स्
- हे अनडु अ ह् स् (‘अम् सम्बुद्धौ’ - ७.१.९९ - इति अन्त्यादचः परः अमागमः)
- हे अनड्वह् स् (‘इको यणचि’ - ६.१.७७)
- हे अनड्व न् ह् स् (‘सावनडुहः’ - ७.१.८२ - इति आत् परः नुमागमः)
- हे अनड्वन् ह् (‘हल्ङ्याब्भ्यो...’ - ६.१.६८)
- हे अनड्वन् (‘संयोगान्तस्य लोपः’ - ८.२.२३)

अनडुह् औ
अनडु आ ह् औ ('चतुरनडुहोरामुदात्तः' - ७.१.९८ - इति आमागमः)
अनड्वाहौ ('इको यणचि' - ६.१.७७)

अनड्वाहः ।

अनडुहः ।
शसि सर्वनामस्थानत्वाभावेन आम् न ।

३३४. वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः (८.२.७२)

- पदद्वयम् । वसु-स्रंसु-ध्वंसु-अनडुहाम्, दः ।
- ‘पदस्य’ (८.१.१६) इत्यधिकारः । ‘ससजुषो रुः’ (८.२.६६) इत्यतः ‘स’ इत्यनुवर्तते ।
- सान्तवस्वन्तस्य स्रंस्वादेश्च दः स्यात् पदान्ते ।

- अनडुह् भ्याम्
- अनडुद् भ्याम् (‘वसुस्रंसु...’ - ८.२.७२)
- अनडुद्भ्याम् ।

- सान्त इति किम्?
- विद्वान्
- पदान्त इति किम्?
- स्रस्तम् । ध्वस्तम् ।

हकारान्तः पुँल्लिङ्गः अनडुह्-शब्दः

सौ 'सावनडुहः' इति आत् परः नुमागमः

सर्वनामस्थानेषु आमागमः (सम्बुद्धौ अम्)

		द्विवचनम्	बहुवचनम्
	अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः
	हे अनड्वन्	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः
	अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनडुहः
तृतीयाविभक्तिः	अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	अनडुहे	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	अनडुहः	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अनडुहः	अनडुहोः	अनडुहाम्
सप्तमीविभक्तिः	अनडुहि	अनडुहोः	अनडुत्सु

हलादिषु प्रत्ययेषु 'वसुस्रंसु...' इति दत्वम्

हकारान्तानां प्रयोगाः

- कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिण्न पुनर्विसृष्ट-मायागुणेषु रमते वृजिनावहेषु ।
  (श्रीमद्भागवतम् - ६.३.३३)
- एकः शब्दः सुष्ठु ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति (महाभाष्यम् - पस्पशाह्निकम्)
- कामात्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक् सर्वशङ्कितः ।
  अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मः प्रियानृतः ॥ (महाभारतम् - ५.५४.९०.०.४)
- तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ।
  अथ वाऽस्य पदाम्भोजमकरन्दलिहां सताम् ॥ (श्रीमद्भागवतम् - १.१६.६)

य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य भगवत्यप्रतिद्रुहि ।
द्रुह्यत्यज्ञः पृथग्दृष्टिः तत्त्वतो विमुखो भवेत् ॥ (श्रीमद्भागवतम् - ४.२.२१)

तस्याथ कामधुग्धेनुः वसिष्ठस्य महात्मनः ।
उक्ता कामान् प्रयच्छेति सा कामान् दुदुहे ततः ॥ (महाभारतम् - १.११.१६५.५.९)

अनोभिरनडुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् (श्रीमद्भागवतम् - १०.५.३२)

सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ब्रह्मध्रुक् च लोकेऽपकीर्तिं महतीम् अवाप्स्यति ।
(श्रीमद्भागवतम् - ४.४.३०)

अनड्वाहं सुव्रतं यो ददाति हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।
धुरन्धरं बलवन्तं युवानंप्राप्नोति लोकान् दश धेनुदस्य ॥ (महाभारतम् - ३.३७.१८४.०.१०)